

Juhudi za Kukabiliana na Kuangamia kwa Lugha za Kiafrika

S. M. Obuchi

Chuo Kikuu cha Moi

Ikisiri

Dhana ya kuhatarishwa kwa lugha imejadiliwa ndani ya muktadha wa dhana ya kufa kwa lugha. Hivyo, makala yamezijiadili sababu mbalimbali zinazipelekea lugha, kuhatarishwa, na hatimaye kufa. Dhana za kuhatarishwa na kufa kwa lugha zimejadiliwa kwa pamoja kwa sababu zinasababishana, yaani, ya kwanza inapotokea, uwezekano wa ya pili kutokea ni yakini. Makala yamerejelea takwimu ambazo zinaonyesha kwamba zaidi 50% ya lugha zilizoko ulimwenguni huenda zikahatarishwa na kutoweka kufikia 2100. Hii ni kutokana na sababu za kiuchumi, kisiasa, kisera, hali kadhalika, kuhamia lugha kuu na changamoto ya kuibuka na kuongezeka kwa miji. Hali hii huweza kusababisha wasemaji wa lugha ndogondogo kuhamia lugha kuu kwa ajili ya kusaka kazi. Makala yameonyesha namna lugha hizo zilizo hatarini zinavyoweza kuokolewa, kutokana na juhudi za kisera.

Istilahi Muhimu: Kifo cha lugha, kuhatarishwa kwa lugha, Sera ya lugha.

Utangulizi

Makala haya yanajadili matokeo mawili ya mtagusano lugha: kuhatarishwa kwa lugha na kufa kwa lugha. Katika uhatarishwaji wa lugha, kimsingi, tumejadili dhana mbalimbali kama vile sababu za uhatarishwaji lugha, athari za uhatarishwaji lugha, vigezo vya kutambua ikiwa lugha imehatarishwa, mchango wa UNESCO katika kuokoa lugha zilizo hatarini na mifano ya lugha zilizo hatarini katika bara la Afrika. Katika kufa kwa lugha, sura hii imejadili dhana ya kufa kwa lugha na mifano ya lugha zilizokufa.

Uhatarishwaji wa Lugha

Uhatarishwaji wa lugha ni hali ambapo lugha iliyokuwa ikisemwa kwa wingi inajikuta katika hali ya kukosa wasemaji wake kwa sababu ya kupunguka kiidadi kutokana na vifo au wasemaji wake kuhamia lugha nyingine. *Linguistic Society of America* linafafanua dhana hii kuwa ni hali ambapo lugha huweza kufa au kutoweka siku chache zinazokuja. Wanazidi kusema kwamba lugha nyingi ndogondogo zinaendelea kutawaliwa na lugha kuu, na katika mazingira haya, lugha hizi ndogo zinapunguzwa kimatumizi na hivyo kuhatarishwa. Katika

baadhi ya jamiilugha, watoto au vijana hawajifunzi wala kutumia lugha zao na hivyo zinakosa mustakabali. Ikiwa wanaozitungumza ni wazee, basi ina maana kwamba wazee hao watakapokufa, basi lugha zao pia zitakufa. Tunaposema lugha fulani imo hatarini, tunamaanisha nini? Uhatarishwaji wa lugha ni hali ambapo:

- i. Wasemaji wa lugha husita kuizungumza
- ii. Wasemaji wanaizungumza katika miktadha finyu sana
- iii. Wasemaji wanatumia sajili na mitindo michache ya lugha hiyo
- iv. Lugha hairithishwi kwa vizazi vinavyofuata
- v. Wanaozungumza ni wazee pekee

Sallabank (2010) anasema kwamba wanaisimu wengi wameshtushwa na jinsi lugha zinazidi kutoweka katika matumizi ya kawaida. Naye Kraus (1992) anadai kwamba kufikia mwaka 2100, karibu 90% ya lugha zote zitakuwa zimetoweka. Wanaisimu wengine nao wanadai kwamba huenda isiwe 90% bali 50% (Nettle na Romaine, 2000 na Crystal, 2000). Crystal (2000) anatoa takwimu ambazo, anaamini, ni kielelezo cha hali halisi ya lugha zilizo hatarini. Anadai ni lugha 600 tu kati kwa jumla ya lugha 6000 ambazo zinasemekana ziko imara. Kufikia 1996, kulikuwa na lugha 6,703 zilizokuwa zinasemwa maeneo mbalimbali ya dunia. Jedwali hili linaonyesha

Wataalamu wanaonya kwamba takwimu hizi, japo zinatoa mwelekeo halisi, hazitupi ushahidi wa kutosha kuhusu idadi kamili ya lugha zote za binadamu zilizoko duniani. Aidha, ni tatizo kubwa kutofautisha lugha na lahaja. Kwa mfano, bara la Afrika lina jumla ya lugha 2582 na lahaja zaidi ya 1382 kuanzia kaskazini mwa Afrika hadi kusini, magharibi hadi Mashariki (Lodhi, 1993). Hii ni karibu asiliamia 30% ya lugha zote zilizoko duniani kwa mujibu wa UNESCO (2003). Unapotazama takwimu za Lodhi na zile za Crystal (2000) na wataalamu wengine, unatambua tofauti kubwa mno katika idadi kamili ya lugha barani Afrika. Hii ndiyo sababu wataalamu wanahitilafiana na kuonya kwamba takwimu zinatofautiana. Baadhi ya habari kuhusu lugha hizi hazipo au kama zipo, zimepitwa na wakati. Huenda baadhi ya lugha zinazodaiwa kuwepo zilishatoweka. Hata hivyo, wanaisimu wanakubaliana kwamba kuna zaidi ya lugha 5,000 duniani. Karne moja kuanzia sasa, huenda nusu ya lugha hizi zikatoweka. Lugha zilizo hatarini kabisa ni zile zenye wasemaji wachache. Lugha zinazopigiwa upato wa kumeza lugha hizi ndogo ni Kiingereza, Kihispania, Kireno, Kichina cha Kimandarini, Kiarabu, Kiswahili na Kihindi.

Ilivyo ni kwamba Kichina cha Kimandarini ndizo zenye wasemaji wengi zaidi katika sehemu mbalimbali duniani. Kiingereza, licha ya kwamba kinasemwa kote duniani na pia ni lugha ya kimataifa ya kibiashara, ina wasemaji milioni 510. Kihindi ni cha tatu kisha Kiarabu, Kireno na lugha nyinginezo ambazo hazikuigizwa katika jedwali hili. Kiswahili kina takribani wasemaji

zaidi ya milioni tisini ulimwenguni kote. Izingatiwe kwamba Kiswahili kinasemwa na kufundishwa kila mahali, na huenda hii idadi ikazidi milioni 90. Tukichukulia hii idadi, Kiswahili kitakuwa karibu nambari 10-15 miongoni mwa lugha maarufu duniani. Umaarufu wake unakifanya kuwa katika mstari wa mbele kuathiri au kuhatarisha lugha ndogondogo katika eneo la Afrika Mashariki. Wataalamu wengi wanadai kwamba Kiswahili, japo kinasambaa na kutawala mifumo mingi ulimwenguni, hakiwezi kuangamiza lugha zingine za kiasilia. Hii ni kwa sababu kila mojawapo ya lugha hizi ina eneo-tumizi lililo bayana. Kwa mfano, Kiswahili kinaweza kutumika sana katika miktadha ya shule, hafla ya kijumla na afisini, lakini hakiwezi kutawala miktadha ya nyumbani, shambani, madukani/sokoni na kadhalika.

Kuna sababu mbalimbali ambazo hufanya lugha ya binadamu kujikuta katika hali ya hatari. Wataalamu mbalimbali wamejaribu kujadili sababu hizi katika miktadha mbalimbali. Anapojadili hali ya uhamaji na udumishaji wa lugha nchini Kenya, Michieka (2012) anadai kwamba lugha huhatarishwa kutokana na sababu mbalimbali.

Janga

Janga la ugonjwa linaweza kuangamiza jamii nzima kiasi cha kuathiri hatima ya lugha. Kwa mfano, ikiwa wasemaji wa lugha maalumu ni wachache na ugonjwa kama vile Ebola uzuke, kuna uwezekano wa ugonjwa huu kuua idadi kubwa ya hao wasemaji. Ikiwa wasemaji wamekufa, basi lugha iliyokuwa ikisemwa itakosa watu wa kuiendeleza na hivyo itakuwa hatarini. Sallabank (2010) anataja majanga mengine kama vile wimbi la tsunami, tetemeko la ardhi katika mataifa ya Asia kama vile Papua New Guinea na Visiwa vya Andamani. Majanga haya yana uwezo wa kuua jamii nzima pamoja na lugha yao.

Vita na mauaji ya halaiki

Hii ni sababu moja kubwa sana inayoweza kutia lugha hatarini. Ibainike wazi kwamba wakati wa mauaji ya halaiki, watu hutumia kigezo cha lugha kutenda maangamizi. Nchini Kenya, vita vya kisiasa (2007/2008) vilichukua mkondo wa kikabila. Ikiwa Mluo, Mluhya na Mkalenjini alipatikana katika mazingira ya Mgikuyu, aliangamizwa na vivyo hivyo, ikiwa Mkikuyu alijipata katika maeneo ya Mluo, Mkalenjini au Mluhya aliangamizwa. Hali hii ingawa iichochea na madai ya wizi wa kura, mauaji hayakufuata chama bali kigezo kilikuwa lugha aliyoizungmza mhusika. Baadhi ya manusura tuliowahoji walidai kwamba walikuwa wakiulizwa wazungumze lugha fulani, na endapo walishindwa, basi huo ndio ulikuwa mwanzo wa mateso yao. Sallabank (2010) anatoa mifano halisi ya vita na mauaji ya halaiki yaliyowahi kutokea katika maeneo mbalimbali: mauaji ya halaiki ya Tasmania yaliyoendelezwa na wakoloni; Wabrazili asilia waliouawa kutokana na ung'ang'aniaji wa mashamba na rasilimali; vita vya kijamii vilivyotokea nchini El Salvador. Nchini Ujerumani, Hitler aliendeleza

mauaji ya Wayahudi zaidi ya milioni moja. Haya yanadaiwa kuwa mauaji mabaya zaidi kuwahi kutokea kwa jamii inayosema lugha moja. Mifano hii mbalimbali iliziingiza lugha hizi hatarini.

Utawala wa kiuchumi, kiutamaduni na kisiasa

Nettle na Romain (2000) wanadai kwamba kutawaliwa kiuchumi, kisiasa na kiutamaduni kulihatarisha lugha za Kikwechua, Kisorbia na kadhalika. Kwa mfano, Wasemaji wa Kimanchu walihamia Kichina wakati Ming alikuwa mfalme wa Beijing, China. Baada ya uvamizi wa Wamanchu, utawala huu mpya uliamuru Wamanchu wote kujifunza Kichina. Baada ya maanguko ya utawala huu wa Kimanchu, ilikuwa vigumu Wamanchu kuanza tena kuzungumza lugha yao. Badala yake, wakaamua kuzungumza Kichina. Hatua hii ilipelekea kifo cha Kimanchu. Obiero (2008) anadai kwamba humu nchini Kenya, Kisuba kilihatarishwa kiasi cha kukaribia kutoweka kwa sababu ya kutawaliwa kisiasa, kiuchumi na kiutamaduni na jamii ya Waluo. Jamii ya Waluo ilikuwa kubwa mno kiasi cha kupelekea Wasuba kushindwa kujitenga nao. Kutawaliwa huku ndiko kulisababisha Wasuba kuhamia Kijaluo.

Utawala wa kimabavu

Kutawaliwa kimabavu ni hali ambapo kundi moja kubwa na lenye nguvu nyingi hujilazimisha kwa kundi dogo na kuwapa masharti ya jinsi ya kuishi nao. Baadhi ya lugha ambazo zimeathiriwa na hali hii ni kama vile Kikurdi na lugha asilia za Marekani. Katika bara la Afrika, wakoloni waliwalazimishia Waafrika lugha zao za Kiingereza, Kifaransa na Kireno na sera zao zililenga kuzibana lugha asilia. Walisisitiza kwamba lugha asilia hazikuwa na uwezo wa kuunganisha watu wote katika taifa, na, hivyo lugha zilizokuwa bora zilikuwa za kikoloni. Nchini Kenya, Waingereza walipiga marufuku Kiswahili, na wakati mmoja wakasisitiza kwamba lugha asilia zifunzwe hadi darasa la tatu. Kiingereza kilipewa nafasi kubwa licha ya kwamba palikosekana walimu wa kutosha wa kuifunza lugha hii. Hali hii iliathiri lugha asilia kwani wanafunzi walinyimwa nafasi ya kujifunza na kuzitumia lugha zao isipokuwa wakiwa nje ya shule.

Mielekeo

Mielekeo hasi huhusishwa na lugha ndogo ndogo zisizokuwa na uwezo mkubwa. Hakika, lugha ndogo huhusishwa na umaskini, ujinga wa kutojua kusoma na matatizo ya kijamii (Odero, 2013). Kwa upande mwingine, lugha kubwa zinahusishwa na heshima kubwa, usomi wa hali ya juu, maendeleo kiuchumi na kukwepa umasikini. Mielekeo hii imeingizwa katika jamii zetu kiasi kwamba watu wengi wanachukulia Kiswahili kama lugha ya watu wasiojua kusoma, maskini na wenye matatizo makubwa ya kijieleza kwa lugha ya mkoloni. Mwelekeo kama huu unahatarisha lugha asilia katika baadhi ya sehemu kama vile matumizi yake ofisini, na maeneo mengine rasmi. Kadiri mwelekeo hasi

unavyozidi kujinyakulia nafasi kubwa katika jamii, ndivyo unasababisha wasemaji kuacha lugha zao na kuchukua lugha zinazodhaniwa kuwa bora.

Hali ya maendeleo ya miji

Maendeleo na ukuaji wa miji ni kabadala ambacho kinaathiri lugha, hasa lugha asilia. Watu wanapogura kutoka vijijini na kuenda mijini, huenda wakakosa motisha na ilhamu ya kusema lugha zao asilia kama walivyokuwa wamezoea. Hii ni kwa sababu miji ina wasemaji kutoka jamii mbalimbali waliokuja kutafuta kazi. Ili watu hawa waelewane, huenda wakalazimika kuacha lugha zao asilia na kutumia lugha moja, pengine lugha ya taifa au rasmi. Hali hii inapoendelea kwa muda mrefu, wasemaji wa lugha mbalimbali huanza kusahau lugha zao. Wengi wao huweza kuoja wanaume na wanawake ambao huzungumza lugha tofauti. Watoto wanaozaliwa hulazimika kujifunza Kiswahili. Kwa mantiki hii, watoto na vijana wengi wa mjini hawazifahamu wala kuzitumia lugha asilia.

Sera ya lugha

Sera ya lugha ni kabadala kinachojisimamia ingawa kinaathiriwa na utawala au uongozi wa kipindi maalumu. Sera ya lugha ni mpango wa jinsi lugha zitatumiwa katika jamii. Huu ni mwongozo wa kiutekelezaji unaohakikisha kwamba lugha zilizomo katika nchi husika, zinatumika sawasawa kulingana na mipango ya nchi hiyo (Msanjila, 2003). Nchini Kenya, sera ya wakoloni ilikweza Kiingereza kuliko lugha asilia, kikiwemo Kiswahili. Himizo lilikuwa kwamba lugha asilia zifundishwe kuanzia darasa la 1 hadi la 3. Hata hivyo, baada ya muda, sera hii ilianza kupuuzwa. Sababu moja ambayo ilitolewa ni kwamba kuwepo kwa wingilugha katika shule nyingi kutokana na sababu za uhamiaji kumetatiza utekelezaji wa sera hiyo. Ni kutokana na hali hii ambapo utapata watoto wanakifahamu Kiingereza vizuri lakini hawajui Kiswahili na lugha zao asilia. Kimsingi, sera hii imehatarisha lugha asilia.

Utandawazi

Mwaro (2001) anasema kuwa utandawazi una maana ya mtando ambao huleta utangamano wa kimataifa na vilevile ongezeko la haraka la ubadilishanaji maarifa katika eneo pana. Hii ni nguvu zinazougeuza ulimwengu na kuufanya kama kijiji hasa kupitia upanuzi wa teknolojia ya habari na mawasiliano. Ryanga (2002) anaueleza utandawazi kuwa utambuzi wa mataifa ya ulimwengu kuwa lazima yafanye kazi pamoja, yashirikiane kibiashara, kiteknolojia, na katika kufanya uamuzi unaohusu masuala yanayoathiri ulimwengu. Kwa ufupi, utandawazi unahusu ushirikiano wa kimataifa katika masuala mbalimbali yanayohusiana na siasa, biashara, uchumi, michezo na kadhalika. Katika utandawazi huu, lugha tandawazishi ni Kiingereza. Lazima ya kuwasiliana kilimwengu imepelekea uhatarishwaji wa lugha ndogondogo. Kwa hakika, kuna mjadala mkali sana kuhusu nafasi ya Kiingereza katika kudhoofisha, kuhatarisha na kuua lugha ndogondogo katika maeneo mbalimbali ulimwenguni.

Hizi ni baadhi ya sababu ambazo hupelekea kuhatarishwa kwa lugha mbalimbali ulimwenguni. Katika karne hii, utandawazi umepigiwa upato kama sababu kuu ambayo inaathiri na kuhatarisha lugha takribani 3,000 au zaidi. Sababu nyingine ni ukuaji wa miji (Simons na Lewis, 2013). Wananukuu takwimu za Umoja wa Mataifa (United Nations, 2008) zinazosema kwamba kati ya 2007 na 2050, idadi ya wanaoishi mijini duniani itaongezeka kutoka 49% hadi 70%. Idadi hii itaongeza wasemaji wa lugha asilia wanaohamia lugha nyinginezo, hali ambayo itahatarisha lugha zao wenyewe. Hii ni kwa sababu, wanapofika mjini, hugundua kuwa hawawezi kutumia lugha zao, hivyo, huhamia lugha zinazotawala uchumi katika miji hiyo. Kadiri wanavyozidi kuishi mijini, ndivyo wanavyosahau maneno ya lugha zao. Kwa mantiki hii, wao hupata ugumu wanapotaka kujieleza. Baada ya muda fulani, wao hujikuta wameoa na kuzaa watoto ambao hawatazungumza lugha zao bali lugha ya mjini kama vile Kiswahili. Hali hii, pasina shaka, huchangia udhoofikaji wa lugha asilia ya wahamiaji wa mjini. Hali hii huweza kuhatarisha lugha zao. Nchini Kenya, wizara ya elimu inadai kwamba lugha asilia zinafaa kufundishwa vijijini ili ziweze kueleweka kwa watoto ambao wanatarajiwa kuzitumia katika maisha yao ya kila siku.

Athari za Kuhatarishwa na Kufa kwa Lugha

Kwa mujibu wa UNESCO, kama tulivyosema awali, inakisiwa kwamba kufikia mwisho wa karne hii ya 21, zaidi ya nusu ya lugha 6000 zinazozungumzwa duniani leo hii zitakuwa zimetoweka. Hivyo, zaidi ya lugha 3000 zimo hatarini na zinahitaji kuokolewa zisije zikaangamizwa na kifo kinachozisubiri mwishoni mwa karne. Lugha zinapotoweka, sio tu mifumo ya maumbosauti, maneno na sintaksia hutoweka bali thamani na turathi za kitamaduni na maarifa ya wahenga yaliyofichama katika lugha hizi. Vipopo hivi, kwa hakika, haviwezi kupatikana katika jamii yoyote ile iliyopoteza lugha yake. Lugha inapotoweka, huwa imetoweka milele pengine watokee wanajamii walio na haja ya kuzifufua lugha hiyo.

Hoffman (2009) anasema kwamba lugha zinapokuwa hatarini na hatimaye kufa, basi matokeo yake ni kwamba wanaisimu huathirika sana, kwani watakosa malighafi ya kutafitia. Wanaisimu linganishi watakosa uwezo wa kulinganisha lugha moja na nyingine kwa sababu kutakosekana lugha na vipengele vya kiisimu vinavyoweza kulinganishwa. Pamoja na hayo, dhana za wingilugha, isoglosia, triglosia, vizingasifa zitakuwa maneno yasiyo na thamani yoyote katika isimujamii. Kwa hiyo, lugha inapokuwa hatarini, hata utafiti katika taaluma ya isimu unakuwa hatarini pia. Skuttnab-Kangas (2011) akimnukuu Nabhan (2001) anadai kwamba lugha zinapokufa, hasa lugha asilia, ulimwengu hupoteza maarifa yanayoeleza uhusiano uliopo baina ya mimea na wanyama. Hii ni kwa sababu,

lugha asilia ni dafina na hazina kubwa inayoeleza habari muhimu na nadra kuhusu viumbe na spishi ambazo wanasayansi mpaka leo hii hawajatafitia na kurekodi.

Kuharibika kwa mazingira leo hii kunatokana na kupoteza maarifa yaliyokuwemo katika lugha; maarifa haya ya watu wa kale ndiyo yalielezea jinsi binadamu anastahili kuishi na mazingira yake. Lugha zinapohatarishwa au hata kufa, hali hii inaathiri ubunifu katika uchumi wa jamii. Skutnab-Kangas (2011) anadai kwamba kuna uhusiano mkubwa kati ya wingilugha na maendeleo ya kiuchumi. Mawazo bora na ya thamani hutoka katika lugha mbalimbali za kijamii na kwamba wanajamii wanapokuwa na wazo la kiuchumi, wanalieleza vyema kwa kutumia lugha yao. Lugha hizi zinapohatarishwa matokeo yake ni kwamba kiwango cha ubunifu na uwezo wa kuwasilisha ubunifu huu kiisimu kinapungua au kutoweka. Kwa hiyo, kuhatarishwa kwa lugha, vilevile, kunahatarisha maendeleo ya kiuchumi.

Kundi la Kiisimu la Marekani linadai kwamba lugha inapohatarishwa kiasi cha kufa, jamii husika huweza kupoteza mambo mengi. Miongoni mwa maarifa yanayoweza kupotea yanaendana na shughuli za maombi, sherehe, visasili, ushairi, masimulizi, maneno ya kiufundi, kaida za kipragmatiki na diskosi kama vile kupokezana nafasi katika mawasiliano, salamu, mitindo ya mawasiliano, vichekesho na futuhi, tabia na silka za kijamii na kadhalika. Wanaongeza kusema kwamba hata taaluma za kisayansi na kihistoria huathirika pakubwa. Sayansi ya binadamu hujaribu kutalii akili za binadamu kutoka kwa wasemaji wa lugha mbalimbali ili kutambua jinsi akili ya mtu hufanya kazi katika mazingira na miktadha mbalimbali. Wanasayansi hawa wanapofanya utafiti wao, huangalia pia kipengele cha lugha na jinsi kinahusiana na akili. Kihistoria, watafiti hulenga kujenga historia ya watu wa kale kupitia kwa lugha yao. Wanapofanya mahisabati ya takwimu za kileksikolojia, wanaweza kutambua watu hawa walikuwa wakulima, wavuvi, wahunzi au wapenda vita. Aidha, maneno haya husaidia kutambua mnasaba wa jamii hiyo na jamii nyinginezo. Michakato hii ndiyo imekuwa amilifu na imeweza kuwawezesha wanaisimu kutambua kwamba Wabantu walikuwa na chanzo chao maeneo ya Kameruni. Kwa hiyo, lugha zinapokuwa katika hali ya hatari, ina maana kwamba kuna hatari ya kupoteza mambo mengi ya kuelimisha wanasayansi, wanaistoria, wanaikolojia, wanaathropolojia, na zaidi, wanaisimu.

Kuhatarishwa Lugha

Shirika la UNESCO limejaribu kutambua vibadala ambavyo kwavyo, tunaweza kukisia ikiwa lugha imo hatarini au la. Vigezo hizi ni:

1. Urithishwaji kwa vizazi vinavyofuatana.
2. Idadi ya wasemaji kindakindaki.
3. Idadi ya wasemaji katika jamii nzima au taifa zima.
4. Kuhamishwa kwa mawanda ya matumizi.

5. Jinsi inakabiliana na teknolojia mpya.
6. Kuwepo kwa makala ya kufundishia na kusoma katika lugha hiyo.
7. Mielekeo ya serikali na taasisi za serikali ikiwemo sera ya lugha.
8. Mielekeo ya wasemaji wenyewe kuhusu lugha yao.
9. Kiwango na thamani ya uhifadhi wa lugha maalumu.

Wataalamu wa UNESCO wameunda kiunzi ambacho hutumika kupima kiwango cha hatari katika lugha mbalimbali ulimwenguni. Kiunzi hiki wanakiita *Language Vitality and Endangerment Framework* na hutumika kutambua kwa kutumia takwimu ikiwa lugha imo hatarini au iko salama. Kiunzi hiki kina vidadala au mihimili sita inayoonyesha ikiwa lugha inajidumisha, imehatarishwa au imekufa. Kwanza, lugha inaweza kusemwa kuwa i salama. Lugha inapokuwa salama, humaanisha kwamba inasemwa vyema na kila kizazi na pia inarithishwa kwa njia ya kawaida kutoka kwa wazee hadi kwa watoto na vijana. Kisha lugha huweza kusemwa kuwa i dhaifu iwapo lugha hiyo ingali inarithishwa kwa watoto wadogo lakini hawaizungumzi katika maeneo mapana. Kwa mfano, wanaizungumza tu nyumbani. Lugha huweza kuhatarishwa kwa maana kwamba watoto hawajifunzi lugha hii kama lugha yao ya kwanza au ya mama. Vivyo, lugha hiyo huweza kuhatarishwa sana tunapoashiria kwamba wanaosema lugha hii ni wazee ambao huongea miongoni mwao tu. Ingawa watoto wa wazee hawa wanaielewa, hawawezi kuiongea na wenzao au watoto wao. Kwa mujibu wa UNESCO, wasemaji wachanga wa lugha hii ni wazee ambao kwanza hawajui kuongea vyema na pili, wanaizungumza kwa nadra sana. Kisha lugha husemwa kuwa imekufa au kutoweka kwa maana kwamba haina wasemaji wake tena. Wote walikufa au waliosalia walihamia lugha nyinginezo. Kutegemea takwimu ambazo zitakuwepo wakati wa kutalii hali halisi ya lugha, vigezo hivi vinaweza kutumika kutambua ikiwa lugha iko salama, imedhoofika, imeingia katika hatari au tayari imekufa. Hata hivyo Crystal (2000) anaonya kuna hatari ya kutumia kigezo cha takwimu pekee katika kutambua ikiwa lugha imo hatarini au la. Anatoa mifano ya lugha ambazo zina wasemaji 500 tu katika eneo dogo na kwamba lugha hii inatimiza viwango vyote vilivyotajwa hapo juu yaani inarithishwa vyema, inazungumzwa na watoto, inatumika katika shughuli zote za kijamii na kadhalika. Ikiwa lugha hii imesambaa 96-97% miongoni mwa wasemaji hawa 500, hatuwezi kudai kwamba lugha hii imo hatarini.

Uokozi wa Lugha Zinazohatarishwa

Umoja wa mataifa umekuwa na mchango mkubwa sana katika kudumisha, kuhuisha, kufufua, kuhifadhi na kuunda mikakati ya kuendeleza lugha zote za binadamu. Yamkini, Umoja wa Mataifa chini ya uongozi wa UNESCO umeunda maazimio na kuandika miongozo ifuatayo kuhusu lugha za binadamu:

- (i) *Azimio la Vienna la Kongamano la Kidunia kuhusu Haki za Binadamu* (1993) lililosisitiza kwamba watu walio wachache wana haki ya kutumia lugha zao.
- (ii) *Mwito wa Mkutano Mkuu wa Umoja wa Mataifa* kuhusu haja ya kumakinikia wingilugha (Desemba 1999).
- (iii) *Makubaliano 56/262 (Sehemu II) ya Mkutano Mkuu wa Umoja wa Mataifa* unaozingatia uhifadhi na ulinzi wa lugha zote.
- (iv) *Ripoti ya Katibu Mkuu Mtendaji wa Umoja wa Mataifa katika Mkutano wa 58* (2003) kwa ajili ya kuandaa mikakati ya kulinda, kuimarisha na kuhifadhi lugha zote
- (v) *Azimio la Kanuni lililoidhinishwa na Mkutano Mkuu wa Dunia* lilisisitiza haja ya kutambua na kudumisha wingilugha (Geneva, Desemba 2003).

Maandishi haya yanaonyesha jinsi Umoja wa Mataifa unazingatia kwa makini sana haja ya kudumisha lugha zote za binadamu. Kutokana na haja hii, UNESCO imepewa jukumu la kuhakikisha kwamba maazimio, makubaliano na miito yote kuhusu lugha za binadamu yametekelezwa katika mataifa yote wanachama. Shirika hili linatambua kwamba kuna haja ya kudumisha lugha za binadamu kwa kuwa:

- (i) Maendeleo ya binadamu yanahitaji wingilugha/wingitamaduni.
- (ii) Lugha zote huakisi tajriba za kale.
- (iii) Lugha zote ni zana za kurithisha matendo ya kijamii na kitamaduni mbali na kuwa kifaa cha kutangamanisha wanajamii.
- (iv) Lugha huchangia maarifa ya binadamu.
- (v) Lugha ni kitambulisho cha wanajamii.
- (vi) Lugha ni amana kubwa inayoonyesha bayoanuwai pamoja na ubunifu wa akili ya binadamu.

Kutokana na umuhimu huu, UNESCO imeshirikiana na mataifa wanachama ulimwenguni kote kujaribu kuhamasisha wanajamii kuhusu umuhimu wa kujivunia na kuhifadhi lugha zao. Wamekuwa wakifanya hivi kwa ushirikiano wa taasisi za serikali, wizara, mashirika ya kibinafsi, vyo na kadhalika. Kushirikiana na wadau wengine kama vile vyombo vya habari, waundaji wa sera, wasemaji wa lugha asilia (kuu na ndogondogo) katika kuhamasisha umma kuhusu lugha zilizo hatarini kumezalisha tija kubwa. Kwa mfano, UNESCO wana vipindi katika *Discovery Channel* (DStv) ambavyo huonyesha kila mara jamii na lugha mbalimbali ulimwenguni zilizohatarishwa. Katika vipindi hivi, wanalenga kuhamasisha wanadamu wote kuhusu haja ya kulinda lugha na tamaduni zao kwani ni amana kubwa. Pia, walianzisha mradi wa Ramani ya Lugha za Ulimwengu zilizo katika hatari ya Kutoweka (*Atlas of the World's Languages in Danger of Disappearing*) mwaka wa 1996 na kuiimarisha mwaka wa 2001. Mradi huu baada ya kung'oa nanga na kufanikiwa, uliwekwa wazi kwa umma kupitia

kwa tovuti ya UNESCO. Hii ina maana kwamba mtu yeyote anaweza kuangalia hali ya lugha yake.

Shirika la UNESCO limefanya juhudi za uwezeshwaji wa kitaaluma na kuimarisha sera za lugha. Miaka ya 1990, UNESCO liliandaa vikao vya kufundisha wanaisimu na wadau jinsi ya kuunda sera. Kwa mfano, mnamo 1997, kongamano lililofanyika Harare kwa ushirikiano na Umoja wa Afrika lililenga kuwafundisha na kuwawezesha wanachama wake kuunda sera za lugha ambazo ziliwekea uzito lugha asilia za Kiafrika. Mwaka wa 2004 ulishuhudia kuanzishwa kwa kikao cha kuwezesha uhifadhi wa lugha zote zilizo Kusini mwa Sahara. Mfano, 2004/2005, UNESCO walianzisha juhudi za kukusanya data kuhusu lugha zilizo hatarini katika taifa la Urusi, hasa maeneo ya Siberia. Juhudi hizi zilipelekea kuanzishwa kwa tovuti maalumu inayotoa habari za hivi punde kuhusu maendeleo ya mradi huu wa Siberia. Pamoja na hayo, wamefanya juhudi za kuhamasisha ushirikiano wa kimataifa. Katika mwaka 2003, UNESCO walikongamanisha wataalamu kutoka kote ulimwenguni kwa lengo la kutoa mwongozo kamili kuhusu uokozi wa lugha zilizo hatarini. Lengo la mkutano huu lilikuwa kutilia nguvu juhudi za UNESCO katika kuokoa lugha hizi na hivyo liliweka vigezo vya kutambua lugha zilizohatarishwa, kubainisha hali halisi ya uhatarishwaji lugha kote ulimwenguni na kupendekeza mbinu na mikakati ya kuzilinda na kuzidumisha lugha zilizohatarishwa.

Lugha zilizo Hatarini

Tafiti zinaonyesha kwamba lugha nyingi kwa sasa zipo hatarini kutokana na sababu mbalimbali tulizojadili hapo awali. Lugha hizi zinapatikana katika mabara yote ya ulimwengu huu. Jedwali lifuatalo linaonyesha lugha zilizo hatarini. Lugha hizi ni kwa mujibu wa *Ramani ya Dunia ya Lugha zilizohatarishwa. Baadhi ya lugha zilizo hatarini nchini Kenya ni pamoja na: Kibong'om, Kiterik Kiongamo. Nchini Tanzania, kuna Kiakie, Kiburunge, Kividunda, Kigweno na Kihadza. Nchini Uganda, kuna Kiamba, Kiiki na Kisoo. Afrika Kusini ina: Kikolana, Kiniluu, Kikhiri. Halafu nchini Nigeria ina: Kiakum, Kibakpinka. Kule Misri, kuna Kidomari, Kisiwi Kidomari, Kisiwi. Kutokana na jedwali hili, ni wazi kwamba nchi mbalimbali barani Afrika zina lugha zilizo hatarini. Viwango vya hatari, japo vinatofautiana, vinasisitiza kauli kwamba ikiwa hakutakuwa na juhudi zozote, basi lugha hizi zitakufa kabisa. Ni wazi kwamba kuna hali ya kusikitisha kwani ni wazi kwamba bara la Afrika huenda likapoteza lugha nyingi ikiwa hakuna juhudi za muda mfupi na muda mrefu zitawekwa kurekebisha hali hii. Ni wazi kwamba mataifa ya Kameruni, Nigeria, Ethiopia, Chadi, Senegali, Tanzania na Algeria yana lugha nyingi zilizo hatarini.*

Kifo cha Lugha

Kufa kwa lugha ni dhana inayorejelea hali ambapo lugha haina wasemaji wake tena. Inaweza kupoteza wasemaji wake kupitia kwa kifo cha wasemaji wa

mwisho, kupitia kwa kuhamia lugha nyinginezo ambazo zina uwezo mkubwa na fahari kubwa zaidi au inaweza kupoteza kutokana na watu kuugua kiasi cha wao kutosema lugha yao. Kisa kifuatacho, ingawa ni cha kusikitisha mno, kinaeleza kwa ukamilifu kufa kwa lugha. Wakati wa kukusanya data ya nyanjani katika maeneo ya Mumbila, Mkoa wa Adamawa Kameruni mwaka wa 1994-95, nilikumbana na lugha zilizokuwa karibu kufa. Mojawapo ya hizi lugha ni Kasabe (Majirani wa Wakasabe wanaita lugha hii Luo) na ilikuwa imebaki na msemaji mmoja tu. Aliitwa Bogon. Naye hakujua msemaji mwingine isipokuwa yeye peke yake. Bogon alikuwa na dada yake asiyejua kuzungumza Kikasabe ila angeweza kukisikia kinapozungumzwa na nduguye.

Novemba mwaka wa 1996 niliazimia kurudi Mumbila kwa ajili ya kukusanya data zaidi kuhusu Kikasabe. Hata hivyo, niliporudi, nilikuta Bogon alishakufa mwezi wa Nov. 5, 1995. Dadake, watoto wake na wajukuu wake ndio walikuwa wamebaki na hawangeweza kuongea Kikasabe. Hawakujua Kikasabe” (Tafsiri yetu kutoka kwa Bruce Connel wa *UK Foundation for Endangered Languages (FEL)* katika Crystal, 2000).

Tatizo hili la kufa na kupotea kwa lugha linakuwa baya zaidi ikiwa wasemaji wa mwisho hawakurekodi au kunakili lugha hiyo mahali popote. Kimsingi, inapopotea, inatoweka ulimwenguni kana kwamba haikuwahi kuwepo duniani (Crystal, 2000). Lugha zilizokufa na zilikuwa zimerekodiwa awali zinaweza kufufuliwa tena. Kabla ya lugha kufa, lazima iwe imehatarishwa kwa muda mrefu kutokana na sababu ambazo tumezjadili awali. Lugha ikisalia na msemaji mmoja, basi huwa imekufa licha ya kwamba yule msemaji wa mwisho bado hajafa. Hii ni kwa sababu huyo msemaji hawezi kuongea na mtu mwingine yeyote. Inajifia ndani yake kabla ya msemaji huyo kufa nayo. Kuna mifano ya lugha katika bara la Afrika ambazo zinaaminika kwamba tayari zimekufa. Kulingana na Obuchi, Sangili na Mukwana (2019), zifuatazo ni baadhi ya lugha zilizokufa zinajitokeza kwenye jedwali lifuatalo:

Lugha zilizokufa Barani Afrika

TAIFA	LUGHA	TAIFA	LUGHA
Kameruni	Kiduli, Kigeyi, Kinagumi, Kiyeni	Nigeria	Kiajawa, Kikubi Kigamo-Ningi, Kimawa n.k
Angola	Kikwadi	Afrika Kusini	Kiseroa, Kisham (Ixam), Kisheroa (Ixeroa)
Chadi	Kihoro, Kimuskumu	Sudan	Kibeygo, Kiberti, Kitogoyo Kitorona, Kimittu, Kigona nk
Misri	Kinubia cha Kale, Kikoptiki	Tanzania	Kingasa, Kigw’adza
Uhabeshi	Kigafat, Kimesmes, Kiweyto	Uganda	Kinyang’i, Kisinga
Kodivwaa	Kiesuma	Tunisia	Kipunuki, Kisenedi, Kivandaliki
Kenya	Kiomotiki, Kikore		

Jedwali hili linaziweka wazi lugha ambazo tayari zimekufa barani Afrika. Mataifa ya Sudani na Nigeria ndiyo yanaongoza kwa idadi. Hata hivyo, kama tulivyosema wazi na wataalamu walivyoonya, huenda idadi ya lugha hizi ikawa zaidi ya hizi tulizozitaja.

Hitimisho

Dhana ya kuhatarishwa kwa lugha haiwezi kujadiliwa bila kutaja dhana ya kufa kwa lugha. Hii ni kwa sababu dhana hizi mbili husababishana, yaani, ya kwanza inapotokea, uwezekano wa ya pili kutokea ni yakini. Takwimu zinaonyesha kwamba zaidi 50% ya lugha zilizoko ulimwenguni huenda zikahatarishwa na kutoweka kufikia 2100. Hii ni kutokana na sababu za kiuchumi, kisiasa, kisera, hali kadhalika, kuhamia lugha kuu na changamoto ya kuibuka na kuongezeka kwa miji. Hali hii huweza kusababisha wasemaji wa lugha ndogondogo kuhamia lugha kuu kwa ajili ya kusaka kazi. Hata hivyo, licha ya kwamba lugha hizi zinahatarishwa na kufa, shirika la UNESCO limeonyesha juhudi kubwa za kuwahamasisha wasemaji wa lugha hizi kwa lengo la kuwasaidia kuzitunza na kuziendeleza. Hii ni kwa sababu lugha hizi ni amana ya binadamu ambayo inasheheni maarifa, mawazo, hekima na utambulisho wa watu wanaozisema. Mifano ya lugha zilizo katika hali ya hatari barani Afrika, ambayo ni zaidi ya 240 inaonyesha kwamba bara hili limo katika msukosuko mkubwa wa kupoteza lugha hizi na hivyo kuongeza idadi ya zile ambazo tayari zimekufa.

Marejeleo

- Albaugh, A. E. (2005). *Language policies in African education*. Retrieved from Albaugh, E. (2005). *The Colonial Image Reversed: Advocates of Multilingual Education in Africa*. PhD Dissertation, Duke University.
- Amidu, A. A. (1995). Kiswahili, A Continental Language: How Possible is It? (Part 1) *Nordic Journal of African Studies* 4(2): 50-72.
- Batibo, H. M. (1992). The Fate of Ethnic Languages in Tanzania. In: M. Brenzinger (ed.), *Language Death: Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*, p. 85–95. Berlin: Mouton.
- Bradley, David. 2002. Language attitudes: The key factor in language maintenance. In Bradley, D. & Bradley, M. (Eds.), *Language endangerment and language maintenance*. London: Routledge Curzon, 1-11.
- Breton, R. (1991). “The handicaps of language planning in Africa”. In D.F. Marshall (ed.), *Language Planning. Festschrift in Honor of Joshua A. Fishman*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 153-174.
- Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crystal, D. (2003). *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Galla, C. K. (2009). Indigenous Language Revitalization and Technology: From Tradition to Contemporary Domains. In Jon Reyhner and Louise Lockard (Eds.), *Indigenous Language Revitalization Encouragement, Guidance & Lessons Learned*. Arizona: Northern Arizona University.
- Gary, F., Simons, M., & Paul, L. (2013). The world's languages in crisis: A 20-year update. In Mihas, Elena, Bernard Perley, Gabriel Rei-Doval and Kathleen. Wheatley (eds.). 2013. *Responses to language endangerment. In honor of Mickey Noonan*. Studies in Language Companion Series 142. Amsterdam: John Benjamins. pp. 3–19.
- Githiora, C. (2002). Sheng: Peer Language, Kiswahili Dialect or Emerging Pidgin? *Journal of African Cultural Studies* 15 (2): 159-187.
- Jaspaert, K., & Kroon, S. (1988). The relationship between language attitudes and language choice. In U. Knops and R. van Hout (Eds.), *Language attitudes in the Dutch language area* (pp. 157-171). Dordrecht, Netherlands: Foris Publications.
- Kaplan, R. B., & Baldauf, R. B. (1997). *Language Planning: From Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Pegg, D. (2013). *25 most endangered languages in the world*. <http://list25.com/25-most-endangered-languages-in-the-world/>
- Prah, K.K. (2007). Challenges of the Promotion of Indigenous Languages in South Africa. Review Commissioned by the Foundation of Human Rights in South Africa. October – November 2006. Submitted in January.

